

Віктор ЧОВКА
Петро ГАБРИН

РОМИ ЗАКАРПАТТЯ
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ
ВІЙНАМИ

Ужгород – 2024

УДК 94(477.87=214.58)"1918/1939"

Ч-75 Роми Закарпаття між двома світовими війнами / В. Човка,
П. Габрин. - Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2024. – 116 с.

Ілюстроване видання «Роми Закарпаття між двома світовими війнами» повертає нас у цікавий та загадковий світ ромів, які проживали впродовж першої половини ХХ століття на території Закарпаття (на той час Підкарпатської Русі), зокрема у період мирного життя у проміжку 1918–1939 років. Ці десятиліття передували жахливим подіям Другої світової війни, які призвели до геноциду ромів на теренах Європи, зокрема і в нашому краї.

Для істориків, культурологів, краєзнавців, широкого кола читачів.

Закарпатська обласна молодіжна громадська організація “Гідність” (“Пам’ять”) щиро вдячна за підтримку у виданні даної книги німецькому фонду «Пам’ять, відповідальність і майбутнє» (нім. – Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft, скор. – EVZ)

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ!

© Віктор Човка, 2024

© Петро Габрин, 2024

ISBN 978-617-8127-51-0

Зміст

Вступне слово.....	4
Роми на світлинах міжвоєнних років.....	6
Насилля щодо закарпатських ромів у 1939–1944 роках.....	100
Вшанування пам’яті жертв Геноциду ромів в Ужгороді.....	111

I. Вступне слово

9 квітня 2024 року в галереї Ужгородського замку пройшло відкриття цікавої виставки світлин «***Роми між двома світовими війнами***», приуроченої до Міжнародного дня ромів. Спільну ідею втілили в життя колектив *Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького* та *Закарпатська обласна молодіжна громадська організація «Гідність» (Патів)* (голова правління Віктор Човка), за підтримки німецького фонду «*Пам'ять, відповідальність і майбутнє*» (нім. – Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft, скор. – EVZ).

На виставці були представлені ***п'ятдесят дві історичні світлини*** міжвоєнного періоду Підкарпатської Русі (тепер Закарпатської області України) доби Чехословацької республіки, на яких зображений побут, житло, заняття місцевих ромів, їхні портрети. Композиційно виставка світлин була поділена на три групи: перша – це роми Ужгорода та його околиць, друга – це світлини про роботу першої в Європі ромської школи Ужгорода (відкрита у 1926 році), третя – це світлини ромів із різних населених пунктів краю, зокрема Мукачева, Хуста, Рахова, Міжгір'я, Павлова.

Представлені на виставці світлини були зроблені, зокрема, відомими ужгородськими фотомитцями Емілом Кантором та Степаном Качуреком, чеськими фотографами Фердинандом Бучиною, Богумілом Ваврушеком та Яромиром Функе, американською фотокореспонденткою Маргарет Бурк-Вайт. Також були презентовані фото з колекцій музейних фондів кількох країн – Чехії (*Національний музей*), Польської Республіки (*Музей культури ромів у Варшаві*), США (*Меморіальний музей Голокосту*). Кілька світлин з власної колекції люб'язно надав чеський дослідник історії Закарпаття Владімір Куштек. Частина світлин – це копії фотографій, що зберігаються у фондосховищах Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Значна частина світлин з музейної збірки була зроблена знаними у місті фотографами Емілом Кантором, Степаном Качуреком і відомим краєзнавцем Петром Совою.

У розділі «Роми на світлинах міжвоєнних років (1918–1939 рр.)» представлені, окрім більшості світлин із фотовиставки, й інші цікаві світлини з минулого ромської громади – ***загалом дев'яносто три світлини***. Ми намагалися показати життя ромів з різних боків, насамперед, як їх «бачили» у той час не роми (переважно місцеві та чеські фотографи).

Світлини структуровані за такими групами як «Роми Ужгорода та його околиць» (36 фото), «Ромська школа Ужгорода» (21 фото), «Роми населених пунктів Підкарпатської Русі (сучасної Закарпатської області)» (26 фото), «Роми Підкарпатської Русі на світлинах Рудольфа Гулки» (10 фото).

У статті «Насилля щодо закарпатських ромів у 1939–1944 роках» коротко розглядається питання історіографії геноциду ромів на території Підкарпатської Русі (сучасної Закарпатської області). Вказані причини слабкої дослідженості даної теми. На основі усних свідчень ромів здійснена спроба територіальних фіксацій місць, де здійснювалися індивідуальні та групові прояви насилля щодо даного етносу. Піднято питання комеморації жертв ромського геноциду в Закарпатській області.

В інформаційному матеріалі «Вшанування пам'яті жертв Геноциду ромів в Ужгороді» йдеться про відкриття Меморіального знаку пам'яті жертв ромського Голокосту (Пораймосу) в Ужгороді, яке відбулося 2 серпня 2023 року.

II. Роми на світлинах міжвоєнних років (1918–1939 рр.)

1. Роми Ужгорода та його околиць

Фото 1. Роми Ужгорода або його околиць.

Дану світлину можна побачити на сайті Меморіального музею Голокосту США (*the United States Holocaust Memorial Museum*) за підписом «*Ватажок (вайда) ромської групи стоїть у центрі, по боках його оточують чоловік і дві жінки*» (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/ra4489>). Локацією, якою визначено дане фото, вказано як «*Ужгород, [Закарпаття] Чехословаччина. 1938 рік*». Тому можемо припустити, що фото було зроблено або в самому місті Ужгород, або на його околицях.

Фото 2. Жителі ромського поселення Ужгорода (мікрорайон Шахта).

Фото зроблено у 1927 р. відомим ужгородським фотографом Емілом Кантором (*Emil Kántor*), а вказаний рік «відсилає» до асоціації в часі як «...після року навчання в школі». Як відомо, у грудні 1926 року в Ужгороді, а саме у сучасному мікрорайоні Шахта (колишня назва Мочар), була урочисто відкрита перша в Європі початкова школа для ромських дітей та молоді.

Фото 3. Ромські юнаки грають на скрипці.

Дана світлина виконана руками відомого чеського фотографа Фердинанда Бучини (*Ferdinand Bučina*, 1909–1994 рр.). Фото зроблено у ромському поселенні мікрорайону Шахта (тодішній Мочар) у 1936 році. Трое молодих хлопців показують свою майстерну гру на скрипці. Ці музичні інструменти були свого часу подаровані ромській школі та були основним інструментом для школярів на уроках музики. З онлайн-архіву Ф. Бучини (<https://ferdinand-bucina.cz/cikansti-chlapci-hrajici-na-housle>).

Фото 4. Роми Ужгорода (мікрорайон Шахта).

Дана світлина також взята з колекції чеського фотографа Фердинанда Бучини. Фото зроблено у ромському поселенні мікрорайону Шахта (тодішній Мочар): на подвір'ї знаходяться представники різних поколінь ромської громади (практично з того ж ракурсу, що і на фото № 3). З архіву Ф. Бучини (<https://ferdinand-bucina.cz/obyvatele-cikanske-vesnice>).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 5. Ромські жінки з дітьми.

На фото зображені тільки дорослі ромські жінки (їх дев'ять) разом зі своїми дітьми. Як видно, фото зроблено в теплу пору року, а самі роми виглядають дуже бідно.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 6. Ромське поселення Ужгорода (мікрорайон Шахта).

На фото зображене ромське поселення на Мочарі (сучасна «Шахта»), внизу підпис: «UŽHOROD: Cikánská čtvrť. Zigeunerviertel» (у перекладі з двох мов – чеської та німецької – як: «УЖГОРОД: Ромський квартал. Ромський район»). Трохи вдалині на фоні гір бачимо «зачіпку» цього місця – дерев’яний «журавель» для набору води.

Фото 7. Ромське поселення Ужгорода (мікрорайон Шахта).

Дуже схоже фото з попереднім під № 6, на якому також зображене ромське поселення на Мочарі (сучасна «Шахта») з правим нижнім підписом: «*PODK. RUS. Cikánská kolonie*» (у перекладі з чеської «*Підкарпатська Русь. Ромська колонія*»). Тут ми вже зблизька бачимо попередню «зачіпку» – дерев'яного «журавля» для набору води, а також численних мешканців поселення, переважно дітей.

----- Рони Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 8. Ромка Марія Баджо. м. Ужгород, 1938 рік.

Фото ромської жінки зробила відома американська фото-кореспондентка Маргарет Бурк-Вайт (*Margaret Bourke-White*, 1904–1971 рр.), яке було опубліковане у щотижневому новинному журналі «*Life*».

Фото 9. Ромська родина.

Фото чоловіка з двома синами (?) також зробила відома американська фото-кореспондентка Маргарет Бурк-Вайт, яке було опубліковане у журналі «Life» у 1938 році.

Фото 10. Ромська жінка з дитиною.

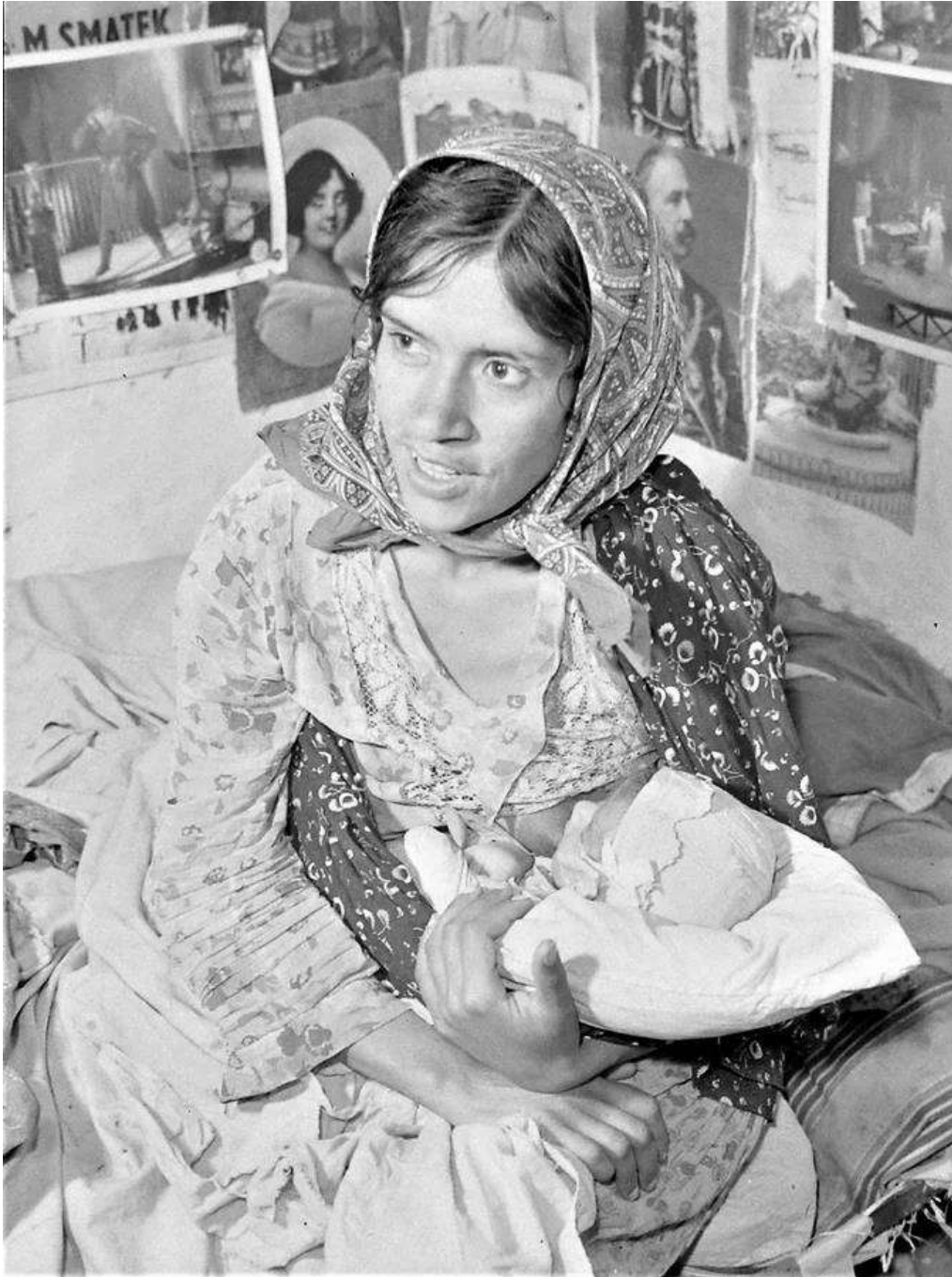
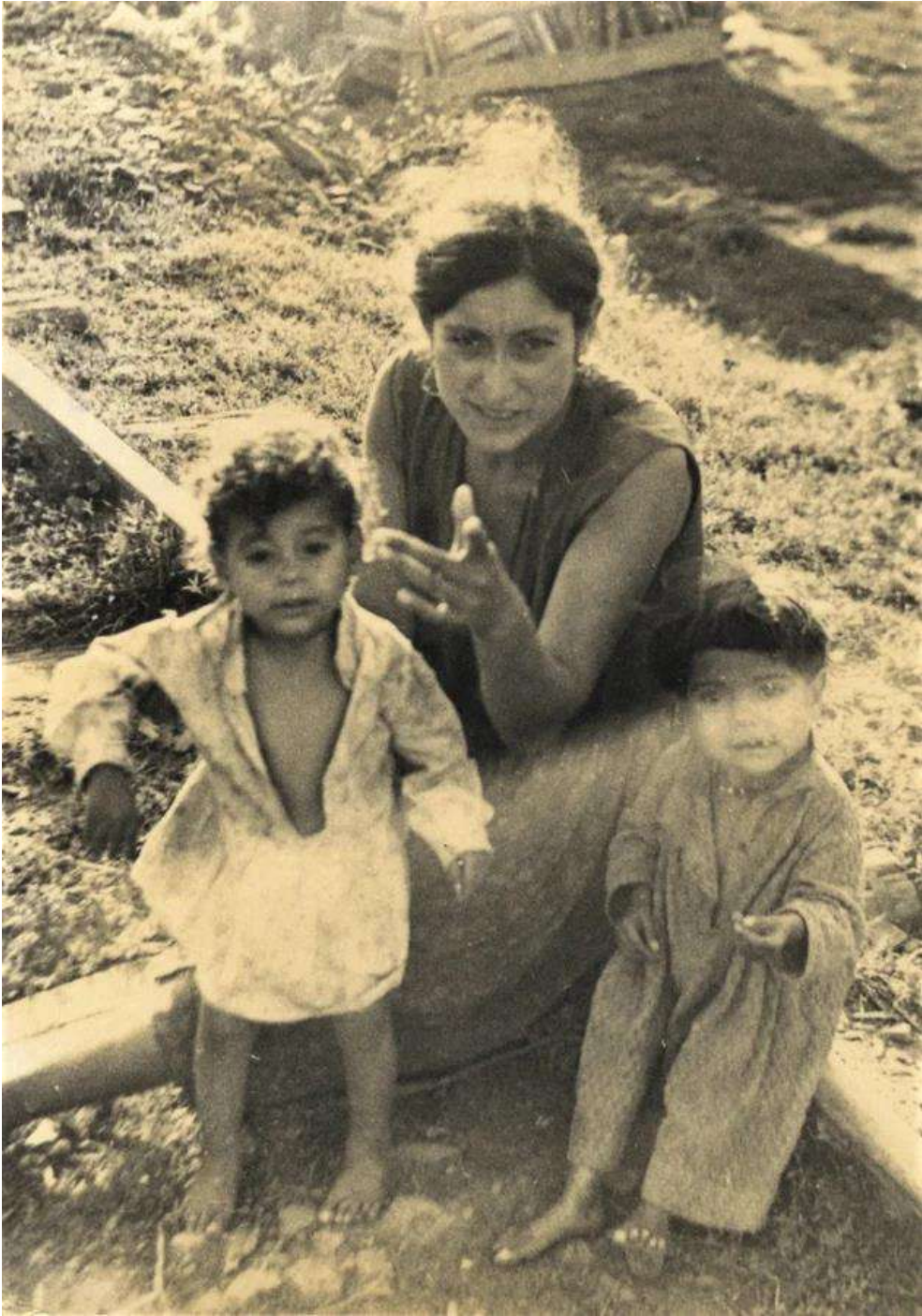

Фото ромської матері з немовлям (дівчинкою?) зробила відома американська фото-кореспондентка Маргарет Бурк-Вайт, яке було опубліковане у журналі «*Life*» у 1938 році.

Фото 11. Ромська жінка з дітьми.

Молода ромська жінка сидить на залізничних шпалах, біля неї двоє дітей. Усі з цікавістю вдивляються у фотооб'єктив. 1934 рік.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 12. Ромські діти Ужгорода.

Досить незвичне фото, на якому ромська дівчинка тримає на руках хлопчика зі світлим волоссям. Серпень 1934 року.

Фото 13. Розмова з ромськими юнаками.

Елегантно одягнена жінка (можливо, іноземна дослідниця життя ромів?) та чоловік розмовляють з двома ромськими юнаками мікрорайону Шахта (колишній Мочар). Серпень 1934 року.

Фото 14. Ромське поселення Ужгорода.

З фондів чеського Національного музею (*Národní muzeum*, <https://www.esbirky.cz/>). Фото датоване як «червень 1929 р.» і, можливо, зроблене чеським фотографом Богумілом Ваврушеком (*Bohumil Vavroušek*, 1875–1939 рр.) у мікрорайоні Шахта в Ужгороді.

Фото 15. Ромське поселення Ужгорода.

На фотолистівці зображені бідні ромські хатинки, дерев'яна огорожа та калюжі води. Підпис на фото «Ужгород. Ромський квартал» (чеською мовою «UŽHOROD. Cikánská čtvrť»). На звороті листівки вказане ужгородське фотоательє «ТЕМАС». Фото з фондів Музею культури ромів у Варшаві (*Muzeum Kultury Romów w Warszawie*, <https://www.romuzeum.pl/>).

Фото 16. Ромське поселення.

Чергове фото ромського поселення Мочару (мікрорайон Шахта). Внизу у правому куті підпис чеською мовою: «Ромська/ке [нерозбірливо] Ужгорода» («*Cikánská/e ? Užhoroda*»).

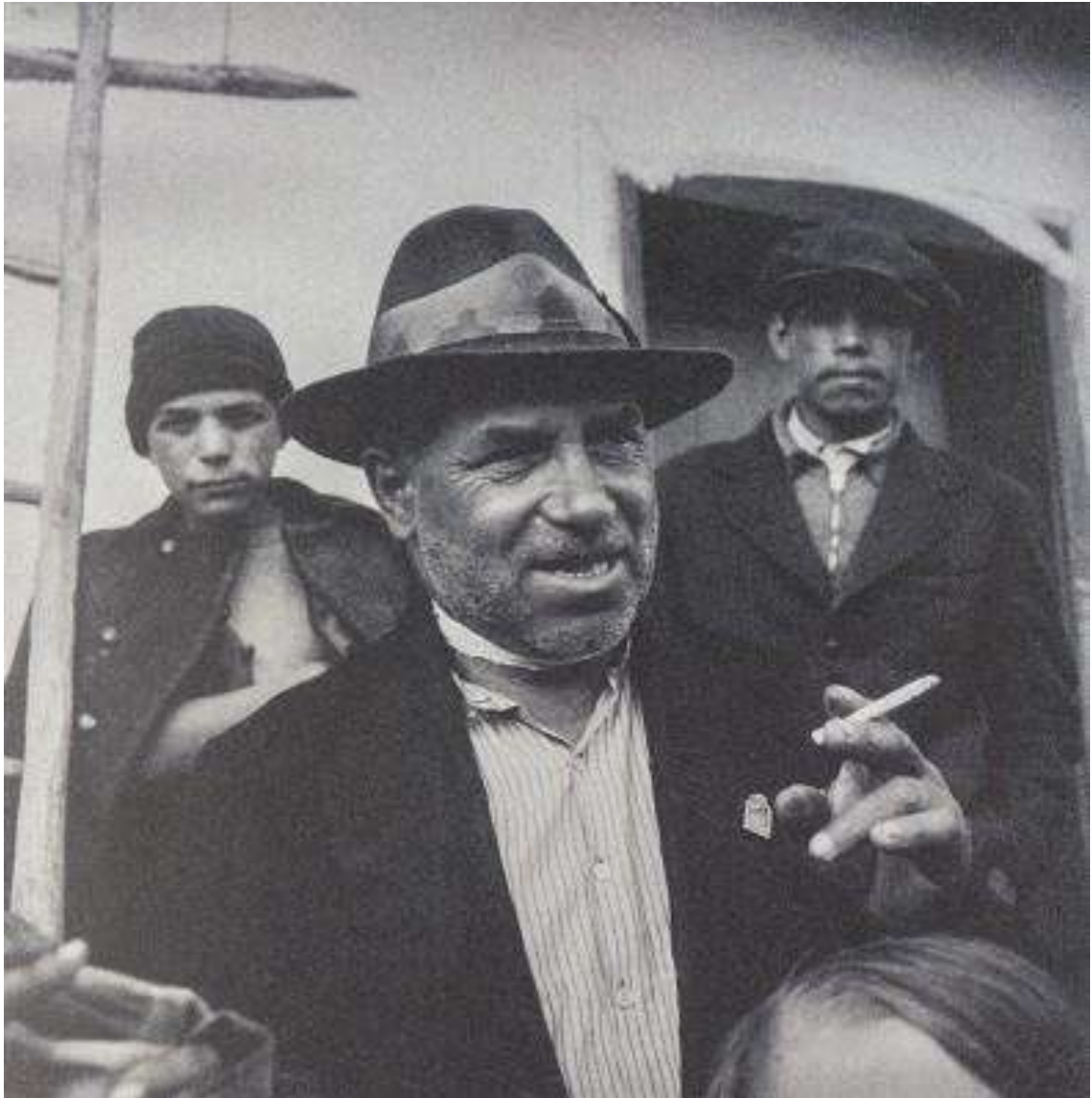
----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 17. Ромська родина перед хатою.

Фото зроблене до 1925 року в Ужгороді. З фондів Музею культури ромів у Варшаві (*Muzeum Kultury Romów w Warszawie*, <https://www.romuzeum.pl/>).

Фото 18. Староста ромського поселення Іржі (Мартон) Лацко.

На фото – староста (барон) ромського поселення на Мочарі Іржі (Мартон) Лацко (чеською *Jiří Lasko*). Учасник Першої світової війни, чеський легіонер. Народився у 1877 році у словацькому селі Павловце-над-Угом. Автор фото Фердинанд Бучина.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 19. Збори щодо заснування ромської школи.

Фото зроблене у 1925 році Емілом Кантором. У ромському поселенні відбулися збори щодо майбутнього будівництва ромської школи. У зборах взяли участь староста Мочару Іржі (Мартон) Лацко, місцеві роми та представники ужгородської міської влади.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 20. Ромські будинки.

Фото ромського поселення на Мочарі, зроблене місцевим фотографом Емілом Кантором.

Фото 21. Бідний ромський побут.

Більшість ромських родин Ужгорода жили у вкрай важких соціально-економічних та побутових умовах, в тісноті та антисанітарії. Автор даного фото – Еміл Кантор.

Фото 22. На подвір'ї.

Усі ромські жителі традиційно збиралися на подвір'ях свого поселення. На фото видно, що роми тримали хороших коней. Фото Еміла Кантора.

Фото 23. Роми на околицях Ужгорода.

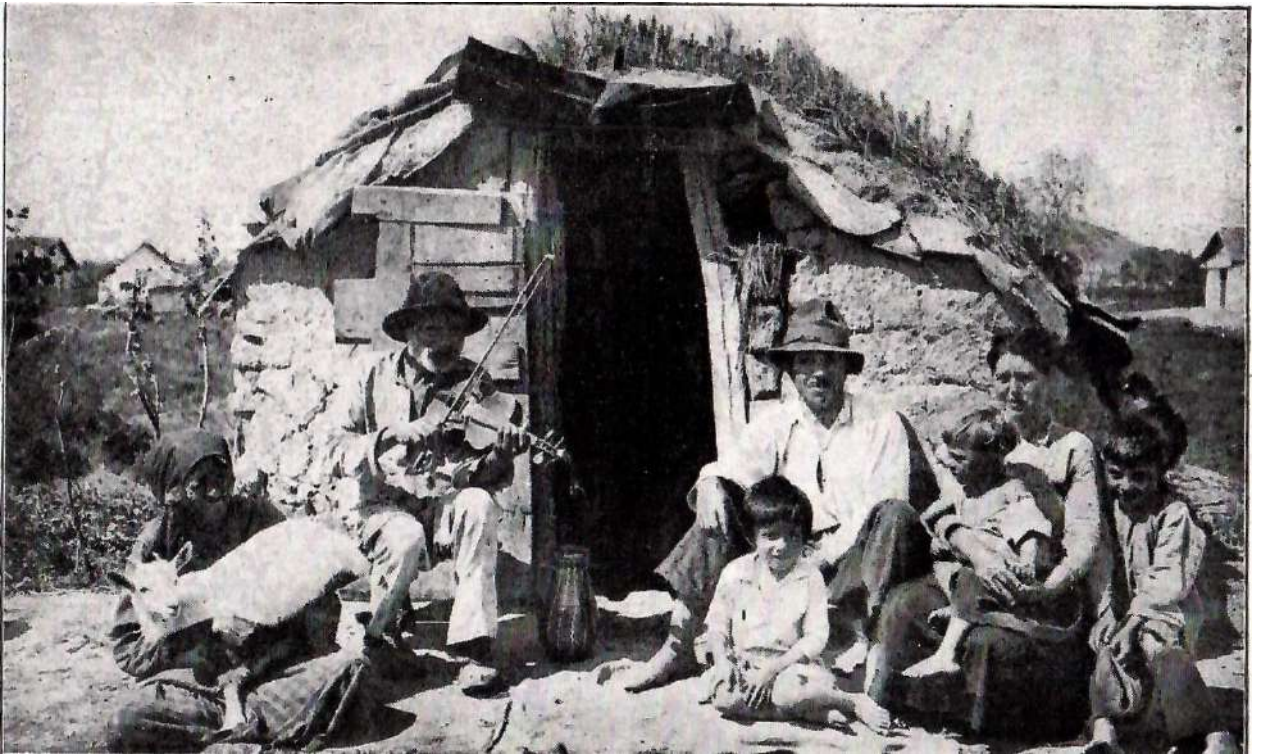

Фото було опубліковане у місцевому виданні «Карпаторусские достіженія» (Ужгород) за 1930 рік випуску з таким підписом: «Цигани в околицях Ужгорода». Образ ромської родини, який ліг в основу міні-скульптурної композиції «Пораймос» (Ужгородська гімназія № 14, 2023 рік), взятий саме з цієї архівної фотографії.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 24. Ромська родина готує їжу.

Велика ромська родина у процесі приготування їжі. Фото зроблене в Ужгороді у 1920–1930-х роках. Фото з онлайн-ресурсу Чехословацької прес-служби (*Československé tiskové kanceláře*).

Фото 25. Ромка з дитиною на ринку.

Фото зроблене на ужгородському вуличному ринку. Автор фото – чеський мандрівник, журналіст і фотограф Станіслав Костка Нейман (*Stanislav Kostka Neumann*, 1875–1947 рр.). Світлина публікована в його книзі «Чехословацький шлях» (*«Československá cesta»*) за 1934 рік.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 26. Ромська родина на околиці Ужгорода.

Чоловік з дружиною та сином перед своєю міні-хатинкою. Точна локація невідома. Як і фото № 25, її автор – чеський мандрівник, журналіст і фотограф Станіслав Костка Нейман. Світлина також публікована у книзі «Чехословацький шлях» (*«Československá cesta»*) за 1934 рік.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 27. Ромське поселення мікрорайону Радванка.

До 1941 року сучасний мікрорайон Радванка був окремим від Ужгорода селом. Тут розташоване на сьогодні найбільше ромське поселення міста. Фото з колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 28. Ромське поселення мікрорайону Радванка.

Ромські будинки Радванки вздовж залізничного полотна. Фото зроблено зі схожого ракурсу як на фото № 27. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 29. Ромське подвір'я на Радванці.

Бідні ромські хатини туляться одна до одної. Фото з колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

Фото 30. Жителі Радванки.

На фото видно місцевих селян та ромів. Як відомо, ромське поселення у цій частині Радванки проживало у тісному сусідстві з сільськими бідняками. Фото з колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 31. Двоє людей дивляться на фотографа.

Чоловік та жінка коло свого будинку. Усі хатини на фото виглядають дуже бідно. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

Фото 32. Жінки з дітьми. Радванка.

Перед бідним будинком, більше схожим на сарай, позують двоє жінок. Навколо них четверо дітей. Можемо припустити, що це не ромська родина бідняків з Радванки (локацію видно по залізничному насипу – зараз це район вулиць Малоужанської та Ужанської на Радванці). Є відомості, що роми здавали за невеликі гроші (або просто безкоштовно) свої халупи у теплу пору року сусідам, доки вони у пошуках заробітків покидали Радванку. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

Фото 33. Ромське дозвілля. Радванка.

Ромські жителі відпочивають у своєрідному внутрішньому дворіку свого поселення на Радванці. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

Фото 34. У затінку. Радванка.

На фото не чітко видно сімох жінок, які сховалися у затінку від палючого сонця. Як і на всіх інших фото Радванки, кидаються в очі дуже бідні житлово-побутові умови людей. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

Фото 35. Ромські житла. Радванка.

Жителі займаються якимись буденними справами. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

----- Рومي Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 36. Ромські житла обабіч колії. Радванка.

Ромські хатини вздовж залізничного полотна. Локація та сама, що й на фото №№ 27 та 28. З колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

2. Ромська школа Ужгорода

Фото 37. Заняття музикою.

На подвір'ї школи п'ятеро ромських юнаків різного віку грають на скрипці, а один на цимбалах.

Фото 38. Ромські діти у грі.

На подвір'ї школи ромські діти займаються фізичним вихованням. Обличчя дітей радісні та усміхнені. Цікаво, що один хлопчик має взуття на ногах, що в ті часи було рідкістю.

Фото 39. Додому зі школи.

Ромські школярки після уроків дисципліновано йдуть додому. Більшість з них босі, несуть у руках шкільні зошити.

Фото 40. У дорозі.

Ромські юнаки і дівчата зі своїми зошитами та книгами ідуть до школи (або йдуть з неї). Фото зробив відомий ужгородський фотограф Еміл Кантор ((*Emil Kántor*)).

Фото 41. Будівля ромської школи.

Фото зроблене ужгородським фотографом Емілом Кантором. З лівого боку позує ромська родина з дітьми, біля входу до школи стоять троє гарно вдягнених чоловіків, можливо, вчитель та представники місцевої влади. Коло них видно пожежний гідрант.

----- Рони Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 42. Гра на скрипці.

Грає найкращий ромський учень-скрипаль. Фотографував Еміл Кантор.

Фото 43. Ромські школярі.

Четверо ромських школярів – двоє хлопців та двоє дівчат вдивляються в об'єктив на фоні шкільного забору.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 44. Перед входом до класу.

Ромські діти на шкільному ганку. Хлопці тримають в руках скрипки зі смичками.

Фото 45. Урок ручної праці.

Уроки ручної праці відвідували тільки ромські дівчата. На фото вони займаються шиттям (вишиванням). Фотограф Еміл Кантор.

Фото 46. Театральний гурток.

Театральний гурток при ромській школі Ужгорода був своєю візитівкою навчального закладу. На фото ромські школярі, їхні батьки, староста поселення Мочар Мартон Лацко, шкільний вчитель. Учень внизу тримає табличку з надписом «I. Ромський театральний гурток в Ужгороді» (словацькою «I. Cigánsky-divadel'ný krúžok v Užhorode»).

Фото 47. На уроці музики.

Учні на скрипках під наглядом вчителя навчаються нотній грамоті.

Фото 48. Урочисте відкриття школи.

Чехословацька делегація та представники місцевої влади Ужгорода на урочистому відкритті ромської школи. Грудень 1926 року.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 49. Учасниці театрального гуртка.

На фото – учениці школи та учасниці театрального гуртка Розалія Адам та Герміна Беняк.

Фото 50. На уроці фізичного виховання.

Урок фізичного виховання проводить вчитель школи на відкритому повітрі. Діти займаються руханкою. Фото Еміла Кантора.

Фото 51. Урок історії та географії.

Проходить урок з історії рідного краю (краєзнавства) та географії. Фото Еміла Кантора. Діти з великою увагою слухають вчителя, який щось показує на географічній мапі.

Фото 52. Шкільний клас.

Вчитель ромської школи зі своїми вихованцями (поміж ними двоє гостей?). Очевидно, на фото клас 1936–1937 навчального року.

Фото 53. Вчитель зі своїми вихованцями.

Вчитель дивиться на своїх школярів. Дівчата тримають зошити, деякі хлопці тримають в руках скрипки. Фото з колекцій фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 54. Будівля ромської школи.

Фото будівлі школи з незвичного ракурсу. З колекції фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

Фото 55. Ромська футбольна команда.

IA. mužstvo ŠK. Roma Užhorod so svojím vedúcim p. učiteľom Hegedúšom.

На фото, взятій з журнальної публікації, маловідома сторінка спортивного життя ромської школи. Підпис фото: «Футбольна команда СК «РОМА» Ужгород зі своїм тренером паном вчителем Гегедюшом» (журнал «Спортивний тиждень», м. Братислава, 11 липня 1932 року). Фото надав з приватної колекції чеський дипломат та дослідник історії Закарпаття з міста Праги Владімір Куштек (*Vladimír Kuštek*).

Фото 56. На уроці.

Ромський школяр у класі щось розповідає своїм друзям, а ті його уважно слухають. На партах видно книги та зошити учнів.

Фото 57. Заняття в класі.

На старій світлині бачимо ромських школярів за письмом. Внизу підпис «В Ужгороді відкрили першу постійну ромську школу» (німецькою «In Užhorod wurde die erste ständige Zigeunerschule eröffnet»).

3. Роми населених пунктів Підкарпатської Русі (сучасної Закарпатської області)

Фото 58. Ромське поселення.

З фондів чеського Національного музею (*Národní muzeum*). Локація визначена як «Підкарпатська Русь» (сучасне Закарпаття), без конкретизації населеного пункту. На подвір'ї роми різного віку позують, а дві жінки готують їжу.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 59. Ромська хата у селі Павлово (Мукачівський район).

Світлина зроблена відомим чеським фотографом Богумілом Ваврушеком (*Bohumil Vavroušek*, 1875–1939 рр.) і датована «6 червня 1929 року». З фондів чеського Національного музею (*Národní muzeum*, <https://www.esbirky.cz/>).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 60. Ромські ковалі.

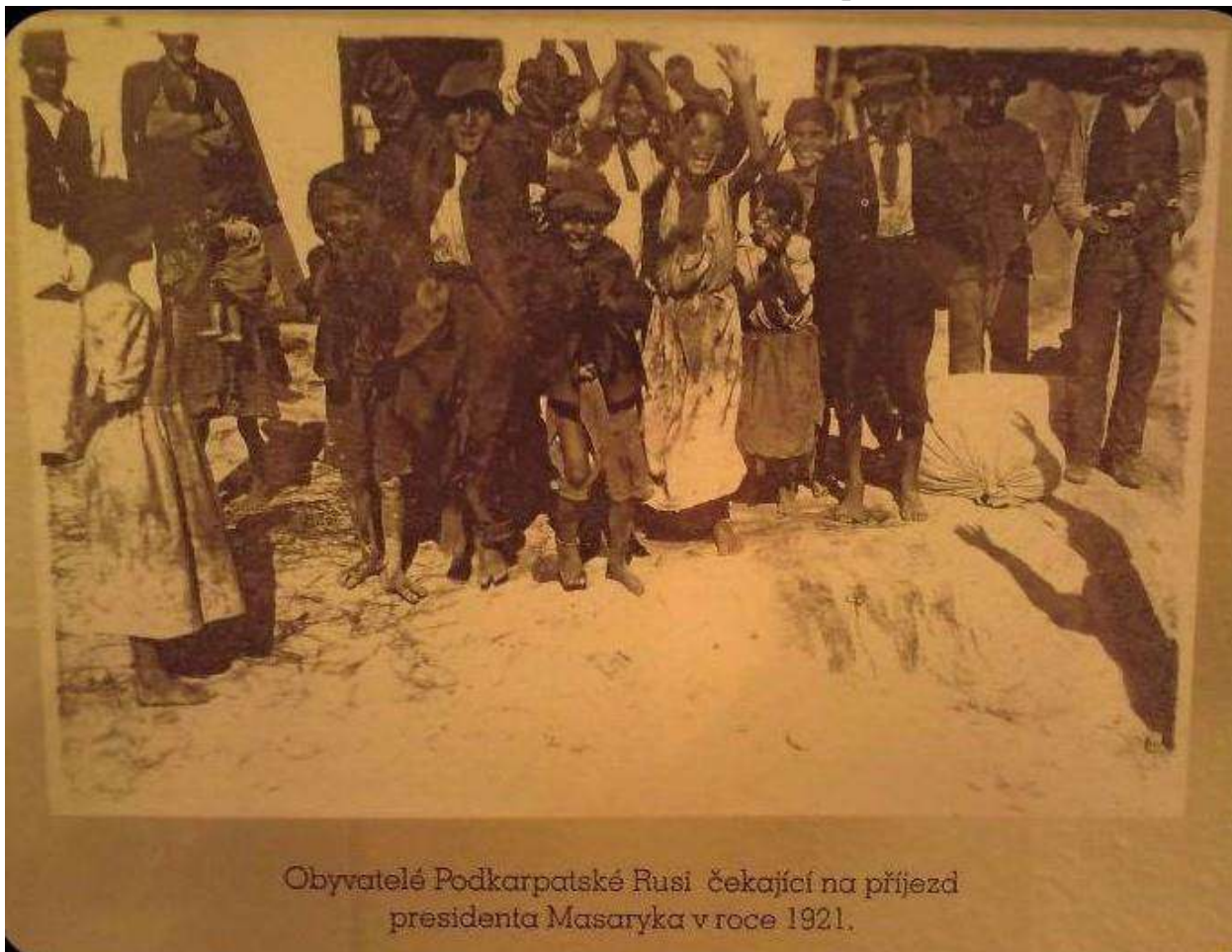
Фото зроблено орієнтовно у 1925 році в м. Хуст. У зимову пору року троє ромських чоловіків та одна жінка позують фотографу, на задньому плані також позують інші люди – жінка (ромка?) та вдалині чоловіки у капелюхах.

Фото 61. Ромський музичний колектив.

Фото зроблено в м. Мукачево або його околицях орієнтовно у 1930-х роках. Троє ромських музик (двоє скрипалів та один контрабасист), а також ромський хлопчик-цимбаліст грають якусь мелодію.

Фото 62. Роми чекають на Масарика.

Локація невідома. Ромські діти та молодь в очікуванні прибуття на Підкарпатську Русь свого президента Томаша Гарріга Масарика (*Tomáš Garrigue Masaryk*, 1850–1937 рр.). Підпис фото: «Мешканці Підкарпатської Русі чекають на приїзд президента Масарика у 1921 році» (чеською «*Obyvatelé Podkarpatské Rusi čekající na příjezd presidenta Masaryka v roce 1921.*»). Дата фото – 1921 рік.

Фото 63. Ромські діти.

Троє босоногих ромських діток на лісовій галявині (дорозі?). Точна локація невідома, підпис на фото «Підкарпатська Русь. Циганчата» (чеською «PODKARP.RUS. Cigáňata»). Фото з фондів Музею культури ромів у Варшаві (Muzeum Kultury Romów w Warszawie, <https://www.romuzeum.pl/>).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 64. Ромська дівчина з Мукачева.

На фотолистівці на нас вдивляється юна ромська дівчина. Зверху надпис «Привіт з Мункача» (німецькою «Grüß aus Munkács»). Внизу двомовний підпис: «Вродлива ромка» (угорською та німецькою: «A szép cigány lány – Das schöne Zigeuner-Mädchen»). Листівка початку 1920-х років.

Фото 65. Ромські діти Мукачева.

Фотоархів Чеського прес-бюро (*Česká tisková kancelář, ČTK*, <https://www.ctk.cz/>). Підпис до фото «Ромські діти з Мукачева. Перша республіка. Підкарпатська Русь» (чеською «*Cikánské děti z Mukačeva 1. republika Podkarpatská Rus*»). 1930-ті роки.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото бб. Ромські діти Мукачева сидять на вулиці.

Фотоархів Чеського прес-бюро (*Česká tisková kancelář, ČTK*, <https://www.ctk.cz/>). Підпис до фото «Ромські діти з Мукачева» (чеською «*Cikánské děti u Mukačeva*»). 1930-ті роки.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 67. Роми в кибитці.

Фотоархів Чеського прес-бюро (*Česká tisková kancelář, ČTK*, <https://www.ctk.cz/>). Підпис до фото «Роми Підкарпатської Русі» (чеською «*Cikáni na Podkarpatské Rusi*»). Дата фото вказана як «1.1.1929».

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 68. Ромське поселення.

Фото зроблено у 1931 році, можливо, на околицях Мукачева. На фоні бідних хатинок зібралися дорослі та діти. Деякі з дітей повністю голі.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 69. Ромські жителі в об'єктиві.

Фото зроблено на тому ж місці, що і фото № 68, але на два роки раніше – у 1929 році.

Фото 70. Ромська бідність.

Точна локація невідома. Підпис до фото: «Житло ромів, Підкарпатська Русь, 1925 рік» («*Romské obydlí, Podkarpatská Rus, 1925*»). Звідси зрозуміло, що світлина зроблена у 1925 році.

Фото 71. Роми сільської місцевості.

Мальовниче ромське поселення десь на теренах Підкарпатської Русі. На звороті фотолистівки підпис: «Підкарпатська Русь. Ромський квартал» (чеською «*PODK. RUS. Cikánská čtvrť*»).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 72. Роми з Волового (сучасне селище Міжгір'я, Хустський район).

На фоні гір тісняться ромські палатки (шатори).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 73. Двоє ромських дівчат.

Фото відзняв відомий чеський фотограф та мандрівник Яромир Функе (*Jaromir Funke*, 1896–1945 рр.). З циклу світлин «З краю Миколи Шугая» (1937–1938 роки).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 74. Роми Сваляви (Мукачівський район).

Фото зроблено у ромському поселенні міста Свалява наприкінці 1930-х років.

Фото 75. Ромське поселення в Березькій жупі.

Підпис фото: «Ромський табір в Березькій жупі» (чеською «Sikanská vesnice v Berežské župe»). Локація невідома. По даті та місцю можемо припустити, що це проміжок 1919–1926 років, коли існувала Березька жупа в Підкарпатській Русі (адміністративні центри – спочатку Берегово, потім Мукачево).

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 76. Кочова ромська родина.

Роми-кочівники на просторах Рахівського району. З колекції фондів Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 77. Ромські жінки з Чона (Ужгородський район).

На фото дві ромські жінки зі своїми дітьми.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 78. Ромські дівчата Берегова.

Троє колоритних ромських дівчат проявляють свої емоції. Підпис на звороті фото: «Підкарпатська Русь. 1932. Берегово. Циганчата» (чеською «*Podkarp. Rus. 1932. Berehovo. Cikáňata*»).

Фото 79. Ромські діти Берегова.

На фоні будинків ромського поселення Берегова фотограф «зловив» підростаюче покоління ромів. Підпис на звороті фото: «Підкарпатська Русь. 1932. Берегово. Циганчата» (чеською «*Podkarp. Rus. 1932. Berehovo. Cikáňata*»), тобто такий самий підпис як і на фото № 79.

Фото 80. Кочові роми.

Фото опубліковане у статті «Останні кочівники Європи. Роми-ковалі у Карпатах 100 років тому» в онлайн-версії видання «Локальна історія» за підписом «Цигани-кочівники на Підкарпатській Русі (Закарпатті) у 1920-х роках». Фото з колекції українського філолога та дослідника історії Михайла Марковича.

Фото 81. Ромські музиканти на весіллі.

Фото зроблене в угорськомовному селі Оклі Гедь (Пийтерфолвівська сільська громада, Берегівський район) у 1938 році угорським вчителем та фотографом Шандором Тьорьоком (*Török Sándor*). З архіву Тьорьок Єви (*Török Éva*). Фото опублікував в онлайн-версії журналу «Локальна історія» Михайло Маркович.

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Фото 82. Ромських музик запросили пограти.

Фото зроблено 1938 році угорським вчителем та фотографом Шандором Тьорьоком (*Török Sándor*), можливо, також у селі Оклі Гедь. З архіву Тьорьок Єви (*Török Éva*). Фото опублікував в онлайн-версії журналу «Локальна історія» Михайло Маркович.

Фото 83. Ромські музики грають у ресторані.

Ромські музиканти розважають гостей ресторану «Славія» у м. Берегово. У роки чеської влади у двоповерховому готелі «Славія» (колишня назва «Гунгарія») на першому поверсі був розміщений даний ресторан та магазини. Фото з книги Владіміра Куштека «Чехословацький світ в Карпатах» («*Československý svet v Karpatoch*»).

4. Роми Підкарпатської Русі на світлинах Рудольфа Гулки

Передмова. У 2015 році у співпраці Національної книгарні Чеської Республіки (м. Прага) та Регіонального центру з питань ромів (м. Пряшів, Словацька Республіка) вийшла друком цікава брошура – «Рудольф Гулка: фотографії ромів з Підкарпатської Русі з початку 20 століття»¹. Авторами текстів є Лукаш Бабка (*Lukáš Babka*), Гана Оплештілова (*Hana Opleštilová*) та Александер Мушинка (*Aleksander Mušinka*).

Ця невелика брошура є цікавою для нас тим, що в ній подані вибрані світлини, на яких зображене життя ромів Підкарпатської Русі. Більшість світлин тих часів датовані 1921 роком.

Коротка довідка. Рудольф Гулка (*Rudolf Hůlka*, 1887–1961 рр.) – відомий чеський кооперативний службовець, фотограф, перекладач, популяризатор української літератури та культури. У першій половині 1920-х років Р. Гулка працював головним аудитором на землях Словащини та Підкарпатської Русі. Достеменно невідомо, коли Р. Гулка створив свою першу фотографію, проте це було десь напередодні 1920 року, про що свідчить найстарша із сьогодні збережених його світлин. Більша частина світлин походить з першої половини 1920-х років, тоді як значно менша кількість на початку 1930-х років.

Усю збірку фотоматеріалів Р. Гулки поділяють на частини за географічним принципом, а до каталогу Т-Н-1 «Підкарпатська Русь» відносяться 1451 світлина та 3 фотоплівки. Поміж них – і фото ромів.

Пропонуємо Вашій увазі вибрані фотографії ромів Підкарпатської Русі початку 1920-х років.

¹ БАВКА, Lukáš. Rudolf Hůlka: fotografie Rómov z Podkarpatskej Rusi zo začiatku 20. storočia. Prešov: Krajské centrum pre rómske otázky, [2015]. 23 stran.

Фото 84. Роми ковалі на фоні гір.

Підпис під фото (сторінка 12):

Чеською (оригінал):

«Neropisané: Rómovia – kováči
[1921], portrét, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1193]».

Українською (переклад):

«Без тексту: Роми – ковалі
[1921], портрет, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1193]».

Фото 85. Роми ковалі на березі річки.

Підпис під фото (сторінка 13):

Чеською (оригінал):

«Neropisané: Rómovia – kováci
[1921], negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1196]».

Українською (переклад):

«Без тексту: Роми – ковалі
[1921], негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1196]».

Фото 86. Роми в дорозі.

Підпис під фото (сторінка 14):

Чеською (оригінал):

«Nepopísané: Rómovia na cestách.

[Začiatok 20. rokov], negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1194]».

Українською (переклад):

«Без тексту: Роми в дорозі.

[Початок 20-х років], негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1194]».

Фото 87. Роми в дорозі.

Підпис під фото (сторінка 15):

Чеською (оригінал):

«Neropísané: Rómovia na cestách.

[Začiatok 20. rokov], negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1197]».

Українською (переклад):

«Без тексту: Роми в дорозі.

[Початок 20-х років], негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1197]».

Фото 88. Роми ковалі на березі річки.

Підпис під фото (сторінка 16):

Чеською (оригінал):

«Neropísané: Rómovia – kováči
[1921], negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1198]».

Українською (переклад):

«Без тексту: Роми – ковалі
[1921], негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1198]».

Фото 89. Ромська родина на Верховині.

Підпис під фото (сторінка 18):

Чеською (оригінал):

«Nepopísané: Oblast' Verchoviny, mladý pár s dieťaťom.

Začiatok 20. rokov, portrét, negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1192]».

Українською (переклад):

«Без тексту: Верховинський район, молода пара з дитиною.

Початок 20-х років, портрет, негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1192]».

Фото 90. Роми Іршави.

Підпис під фото (сторінка 19):

Чеською (оригінал):

«Iršava: cigáni

29.11.1921, portrét, negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1099]».

Українською (переклад):

«Іршава: роми

29.11.1921, портрет, негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1099]».

Фото 91. Иршавські роми.

Підпис під фото (сторінка 20), в оригіналі кольорове фото:

Чеською (оригінал):

«Nepopísané: pravdepodobne Iršava

[29.11.1921], kolor. diapozitív, sklo, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-141]».

Українською (переклад):

«Без тексту: мабуть, Иршава

[29.11.1921], кольоровий слайд, скло, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-141]».

Фото 92. Роми села Середнє.

Підпис під фото (сторінка 21):

Чеською (оригінал):

«Seredné (Serednje) – pravdopodobne rodina Tomešova,
15.1.1922, negatív, fólia, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-1157]».

Українською (переклад):

«Середнє (Середнє) – мабуть, сім'я Томеша,
15.1.1922, негатив, фольга, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-1157]».

Фото 93. Ром Томеш із Середнього.

Підпис під фото (сторінка 22):

Чеською (оригінал):

«Seredné: cigán Tomeš, pred obydlím,
[15.1] 1921, kolor. diapozitív, sklo, 8,5 x 12 cm, [Т-Н-1-298]».

Українською (переклад):

«Середне: ром Томеш перед будинком,
[15.1] 1921, кольоровий слайд, скло, 8,5 x 12 см, [Т-Н-1-298]».

III. Насилля щодо закарпатських ромів у 1939–1944 роках

Ромська етнічна меншина Закарпаття (у той час офіційна назва – Підкарпатська Русь) упродовж першої половини ХХ століття пережила багато негараздів. Історично маргіналізована, ізольована та соціально незахищена ромська громада перебувала на задвірках суспільного життя як Угорщини, так і Чехословаччини. Слабкий рівень освіти ромів, кочовий образ життя частини з них, відсутність власної інтелігенції не дозволяв їм «вибитися» зі свого злиденного становища.

Чехословацька влада Підкарпатської Русі у 1920-1930 роках робила спроби соціалізації та асиміляції ромських громад, насамперед у великих містах. Одним з методів було підвищення освітнього рівня ромів, який, однак, відбувався через відкриття окремих сегрегованих шкіл. Так, у 1926 році в Ужгороді на території ромського поселення по вулиці Берчені, який в той час називався Мочар (сьогодні ця територія входить до складу мікрорайону «Шахта») була відкрита одна з перших у Європі (поширена обґрунтована думка, що перша!) окрема ромська початкова школа [13, s. 17]. Саме учні цієї школи сформували в майбутньому ромську музичну інтелігенцію Ужгорода та всієї Закарпатської області.

Період 1939-1944 років увійшов у європейську та світову історію як період найбільших злочинів проти людства за расовою та етнічною ознакою першої половини ХХ століття. Віденський арбітраж 1938 року розширив кордони Королівства Угорщини на кілька районів Закарпатської області. До складу Угорщини увійшли такі міста як Ужгород, Мукачево, Берегово – саме в них проживала численна ромська громада.

Відомі березневі події 1939 року розширили експансію Угорщини на всю територію Закарпаття. Утисків за етнічною ознакою почала зазнавати як єврейська, так і ромська громади. Звісно, що за чисельністю, соціальним статусом та впливом євреї Закарпаття поступалися тільки угорцям. З прийняттям перших сумнозвісних «єврейських законів» 1938-1939 років в Угорщині почалися фактичні переслідування, обмеження та утиски по відношенню до євреїв. Паралельно цим процесам, ставлення до ромів Угорщини, зокрема і до ромів Закарпаття, також погіршувалося.

Слід зазначити, що питання геноциду ромів на території Закарпатської області в роки Другої світової війни на науковому рівні і досі слабо досліджене. Це пов'язано з кількома чинниками, зокрема:

По-перше, «ромська» тема довгий час не користувалася належною увагою істориків, порівняно з питанням єврейського Голокосту. За роки радянської влади питання етнічних відносин на Закарпатті вказаного періоду фактично не досліджувалось. Починаючи з 1990-х років почали з'являтися перші дослідження ромських громад краю, але більшою мірою в соціально-економічному аспекті. З 2010-х років побіжно питання щодо утисків та насилля по відношенню до ромів з боку угорської влади у 1939-1944 роках розглядали Ю. Славік [12], І. Мазурок [5], М. Панчук [11]. Питання участі ромів у примусових роботах досліджував Р. Офіцинський [10].

Заслуговує на увагу колективна праця Яноша Баршоні та Агнеш Дароці «Параїмос. Доля ромів під час Голокосту» [14] щодо проблеми геноциду ромів в Угорщині.

По-друге, як відомо, роми не вели письмових щоденників, не мали поміж себе грамотних людей, які могли письмово описувати чи фотографувати злочини проти людини чи групи людей в режимі реального часу, фіксувати подальші спогади. Саме тому починаючи з 1990-х років ромські неурядові організації Закарпатської області, зокрема товариство «Романі Яг» (голова – Аладар Адам) розпочали збір усних свідчень від ромів старшого віку про трагічні події тих років. На основі цих свідчень можна говорити про приблизну картину масштабів насилля щодо ромського населення, виконавців злочинів, методів фізичного та психологічного насилля, географічного поширення випадків насилля по Закарпатській області.

На базі зібраних усних свідчень, автори Аладар Адам та Євгенія Навроцька видали дві книги – це навчально-методичний посібник «Сповідь. Живі свідчать» [6] та історико-документальне видання «Білий камінь з чорної катівні» [11], а також була опублікована стаття у науковому часописі «Голокост і сучасність» за авторства Є. Навроцької [7].

Найбільший відеоархів, записаний на основі свідчень як жертв єврейського Голокосту, так і жертв геноциду ромів в Україні був зібраний впродовж 1996-1999 років Інститутом фонду Шоа (США). Загалом було записано 3423 інтерв'ю, з яких 135 інтерв'ю були взяті від ромів, частина з яких проживала на Закарпатті [4]. Дані інтерв'ю зберігаються, зокрема, на сайті Інституту фонду Шоа, однак доступ до них є частково обмеженим.

По-третє, усні свідчення ромів похилого віку, які зазнали тих чи інших проявів насилля або були очевидцями злочинів, практично неможливо

документально підтвердити. Фонди Державного архіву Закарпатської області (філіал у м. Берегово) не дають змогу пролити світло на події тих років. Очевидно, що подібні злочини їхні виконавці намагалися ретельно приховати, тому архівні матеріали і досі є засекреченими і знаходяться вони поза межами України. Можна говорити тільки про ті архівні дані, в яких йде мова про підготовку до масової ізоляції ромського населення з метою подальшого вивезення за межі Закарпаття, наприклад по Ужгороду [3].

Дана проблема стосується долі ромів всієї України. Як зауважує А. Ленчовська, «зادля вивчення і викладання трагічної історії ромів України катастрофічно не вистачає джерел: як архівних документів, так і мемуарів, свідчень ромів, які пережили нацистські переслідування» [4, с. 14].

Тому і по сьогоднішній день питання щодо насилля по відношенню до закарпатських ромів у роки Другої світової війни є відкритим, воно потребує подальшого комплексного та об'єктивного дослідження.

Ми спробували зафіксувати злочини та прояви насилля по відношенню до ромського населення Закарпаття за територіальним принципом. Завдяки створеній загальній картині подібних випадків, можна провести точкове позначення місць злочинів (насилля) на географічній карті сучасної Закарпатської області.

Наперед зазначимо, що дана ідея була втілена в життя! Картування місць насилля над ромами Закарпаття в роки Другої світової війни нещодавно було здійснене в рамках співпраці громадських організацій Ужгорода КАПЛ «Вестед» та ЗОМГО «Гідність» (Патів), за підтримки німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (нім. – Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft, скор. – EVZ). Лінк інтерактивної мапи: <https://porajmos.com.ua/karta-spogadiv-pro-porajmos-na-zakarpatti-za-dokumentamy-ta-publikatsiyamy/>

Під терміном «насилля» (або «насильство») ми розуміємо «застосування сили або загроза її застосування» [9]. Відповідно до характеру здійснення і форм вияву насилля по відношенню до ромів у нашому випадку ми маємо на увазі фізичне та психологічне насилля (не включаючи мовне, інтелектуальне, символічне насилля).

Як відомо, історично сформований ареал проживання ромської громади Закарпатської області охоплює практично всі райони. Для зручності тут ми будемо використовувати попередню схему районування Закарпатської області, яка діяла до 2020 року та включала в себе тринадцять районів.

Найбільше ромів проживає у колишніх Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Виноградівському районах. Також є численні громади у

колишніх Перечинському, Великоберезнянському, Хустському, Свалявському, Іршавському, Рахівському, Тячівському, Воловецькому районах.

Зазначимо, що часто бували випадки, коли роми, уродженці чи жителі населеного пункту Закарпаття, зазнавали також насилля в інших селах та містах (наприклад, при виконанні примусових сільськогосподарських робіт чи трудової повинності), які сьогодні знаходяться на території сусідніх держав – у Словацькій Республіці чи Угорщині.

Початком масових репресій проти ромів Закарпаття став 1941 рік. Є. Навроцька зазначає: «Хоча в Угорщині і вийшло фундаментальне дослідження про геноцид ромів, воно обмежене кордонами нинішньої Угорської Республіки і в ньому не висвітлено події на Підкарпатській Русі. Наведено тільки копію телефонограми д-ра Кемені за липень 1941 р. про висилання до Кам'янця-Подільського всіх євреїв, які не мали угорського громадянства, а разом з ними ще 1000 ромів з комітатів Угоча та Унг. Якщо перші не мали документів на той час, то причиною для відправки ромів було те, що вони вели «кочовий спосіб життя» [7, с. 127].

Очевидно, що це була перша масова спланована акція на території Закарпатської області, пов'язана з депортацією та подальшим вбивством євреїв та ромів. На той час комітати Угоча та Унг охоплювали кілька районів сучасного Закарпаття з центрами у *Виноградіві* та *Ужгороді* відповідно.

Надали ми наводимо, зокрема, опубліковані свідчення ромів-жертв, очевидців подій 1942-1944 років на Закарпатті, групуючи їх за принципом народження чи проживання у населеному пункті того чи іншого району. Зауважимо, що ми опускаємо питання верифікації наведених дат, точних назв населених пунктів та національної приналежності виконавців насильницьких дій (угорці чи німці).

На території міста Ужгорода та Ужгородського району фіксувалися численні випадки як поодиноких, так і групових проявів насилля по відношенню до ромів. Так, багато свідчень зафіксовано від ромів, які проживали у ті роки в м. Ужгород.

Детальні свідчення від Євгена Адама – відомого ромського музиканта з *Ужгорода*, батька голови товариства «Романі Яг» Аладара Адама, свого часу у 1998 році були взяті співробітником Фонду Спілберга (США) Борисом Тмуром [1, с. 50]. Євген Адам був учасником та очевидцем багатьох подій, служив в угорській армії, допомагав чим міг місцевим ромам у важкі воєнні роки.

Йосиф Горват з *Ужгорода* згадував: «Зі слів мого батька, у 1943 році наш табір був оточений колючим дротом. Жителям табору, близько 50 хат, забороняли виходити з нього... Батька змушували вручну грузити камінь на підводи і возити на залізничну станцію, а там навантажувати вагони» [6, с. 29].

Жителька табору Мочар (зараз мікрорайон Шахта) з *Ужгорода* Єлизавета Косору розповідала: «Велике горе прийшло до ромів... З перших же днів це місце (Мочар – Авт.) було оточене колючим дротом, створено гетто. Ромів, котрі були більш-менш здорові, мобілізували на різні примусові роботи» [1, с. 34]. Жінка також розповідала про смерть у таборі свого старшого брата Янчо від осколку вибухового предмету.

Інший ром з *Ужгорода*, який також проживав на Мочарі, Юрій Бругош наводить цікаві спогади: «... Табір оточили колючим дротом, на воротах стояли жандарми і солдати з гвинтівками... На початку 1943 року всіх жителів насильно, під загрозою розстрілу, погнали до електростанції, що була побудована та водопровідному каналі. Там була невеличка баня. Всіх жителів змусили поголити голови... Це був яскравий приклад приниження... Дід вирішив втекти, користуючись обставинами... Поблизу *Чона* наздогнала його колона танків... А діда з возом роздавив танк» [1, с. 47–48].

Зі спогадів жительки *Ужгорода* Божени Бучко дізнаємося про цікаву історію порятунку молодої єврейської жінки Гелени: «Під час війни німецькі солдати забирали євреїв у машини і відвозили у гетто. Воно було розміщено неподалік залізничної станції, на вулиці Мукачівській... Звідти я допомогла втекти євреїці... Я Гелені (мала прізвище Горват) носила їсти» [6, с. 37]. Згодом Гелена виїхала жити до Словаччини у м. Кошице.

Зі слів очевидця та жертви насилля – рома Юрія Фенеша, який на час війни у 1944 році проживав у с. *Холмок* Ужгородського району: «У грізному 1944 році коли наближався фронт, 1 серпня мене і ще 1500 хлопців було призвано на виконання трудової повинності: рили окопи і траншеї, засипали дороги, ями, що утворювались після бомбардувань. Відкопували зі зруйнованих будинків мертвих, ховали їх. З міста *Нодькошино* перевели до міста *Гедоли*, де працювали до листопада 1944 року» [1, с. 27–28].

Зі свідчення Тибора Горвата, жителя *Ужгородського району* (не вказаний конкретний населений пункт – Авт.): «З 1943 року німці стали погано відноситись до ромів. У таборі у той час проживали тільки 12 родин, близько 60 осіб... Всім жителям було строго наказано не виходити за межі... Бабуся потайки вночі виходила з табору... Кілька разів її було спіймано і жорстоко побито» [6, с. 29].

Ромська жителька *Ужгорода* Ліза Іванчик розповіла про те, що вона бачила на власні очі в роки Другої світової війни: «Спочатку в моєї родини забрали коней, корів, свиней. Батька відправили до Мукачева, де він знаходився у в'язниці, в якій провів чотири місяці. За цей період всіх жителів ромського поселення в *селі Сюрте* (Ужгородський район) примусово «дезінфікували», у всіх жителів обстригли волосся, а одяг обробили спеціальним розчином. Хоча на вулиці був листопад (1943 р.), роми повинні були одягнути на себе цю вологу одягу» [8].

Єлизавета Тирпак з *міста Чоп* розповідала: «Всі роми з *Чона* були підготовлені до відправки до концтаборів. За цим слідкувала німецька адміністрація та угорські жандарми. Для відправки людей до таборів смерті з фронту бойових дій відкликалися товарні поїзди з вагонами. Роми *Чона* півтори доби просиділи без їжі в цих товарних вагонах і навіть чули звуки канонади з фронту, що наближався. І тільки через те, що ці вагони вже знадобилися для евакуації військових, людей терміново випустили з вагонів і вони залишилися живі» [8].

Цікавими є спогади ромки *села Тарновці* Еми Наці, яка розповідала: «... А я, взявши найнеобхідніше, вирішила втекти туди, де мала рідних, – у сусідню Словаччину. Там у *Дреньовцях* були рідні, котрі могли дати сякий-такий прихисток... Та ж «ромська пошта» доносила: в *Павловці* (тепер Павловце-над-Угом, Словацька Республіка – Авт.) розстрілювали непокірних ромів» [1, с. 31].

Іншими ромами з Ужгородського району, які давали свідчення, були Маргарета Лакатош та Василь Вароді (*село Великі Геївці*).

На території Мукачівського району. Ромський очевидець Микола Тейфел з м. *Мукачево* свідчив: «... У 1941 році ромів не турбували, а у 1942 році, у жовтні, забрали мене в армію... Коли до влади прийшов Салаші Ференц, ромів, румунів-напівциган відправляли на примусові роботи: копати канали, бункери... Згодом відправили в Угорщину у м. *Кишуйсалат*, а далі в *Тисонано*... Від тяжкої праці люди помирали» [1, с. 35].

Зі свідчення ромки Магдалини Галамбош: «Мого батька, разом з іншими жителями – ромами *села Баркасова*, де ми тоді жили, весною 1943 року посадили у вагони на залізничній станції і відправили на лісозаготівельні роботи у *Сваляву*... Мого батька і ще 46 осіб було розстріляно за непокору. Додому з табору повернулося тільки троє» [6, с. 31].

Ром Арпад Муржа із *села Страбичово* розповідав: «Рік 1944-й... Усе ромське населення було переписане за місцем проживання. Суворо було заборонено кочувати... А на початку вересня 1944 року угорські жандарми

стали виганяти з хат усіх ромів села... Куди відправили чоловіків мені невідомо... Вели нас дорогою до будинку, який називався Ковнер-каштель (або *Мукачівський палац Ковнера*)... Майже три місяці суцільних мук. Жили в тісних кімнатах, перетворених у камери-гетто, по десять чоловік. Голод відчували постійно» [1, с. 60–61].

На території Берегівського району. На факт існування ромського гетто в м. *Берегово* вказує А. Ленчовська: «Інтерв'ю ромів усе ж таки можуть висвітлити долю численних ромських громад на Закарпатті (служба в угорській армії; переслідування ромів угорцями; гетто в *Берегові*)» [4, с. 121].

Ромка Матільда Босаньї із села *Косонь* пригадувала: «Мала 18 літ, коли в наш табір прийшли німецькі солдати... Наш табір перетворили на гетто, заборонили виходити за визначені колючим дротом межі... А одного разу... перестріла група жандармів і німецьких солдат... Побили до синців» [1, с. 57–58]. Матільда Босаньї свідчила, що її малолітній син був убитий німецьким солдатом.

Пірошка Форкош із села *Вари* свідчила: «Весна 1943 року видалася напрочуд важкою. Прийшли німці, і всім заборонили покидати табір. А в ньому мешкало – до 150 ромів... Щоб якось прогодувати родину, батько найнявся до багатого угорського газди і працював у лісі. Якось був виявлений склад снарядів у лісі. Батька змусили їх переносити. Один із снарядів, на горе, розірвався. Розірвало батька на багато частин, і для того, аби поховати його, довелося збирати їх до купи» [1, с. 67–68].

На території Виноградівського району. На основі свідчення Параски Беркі, уродженки села *Шаланки*, дізнаємося про такі факти насилля: «Під час війни батька забрали жандарми з хати і ми більше його не бачили. Чоловіка забрали в угорську армію, він був поранений під містом *Римосомботі* в Угорщині. Повернувся додому, а його забрали у робочий (мунко) табір, що знаходився поблизу села *Воловця*... Мене забрали на роботи у полі поблизу *Севлюша* (тепер м. Виноградово – Авт.)». Також Параска Беркі розповідала історію про вбивство жандармами у Севлюші ромського хлопця Муржі [6, с. 32–33].

Ще один житель села *Шаланки* Михайло Маринка свідчив: «Все дійсно стало темним, коли до нашого табору увірвалися німці та пір'яники... Мене разом з усіма здоровими чоловіками забрали... Немало жінок були побиті, змордовані, згвалтовані... У *Мукачеві* поселили нас у будинку сліпих. Там було близько 700 чоловік з усіх навколишніх сіл. Поміж ромами було чимало євреїв. Чи не кожного дня нас відвозили на машинах на околиці *Воловця*...

Виконували найтяжчі роботи... Багато з тих, кого відправляли на роботи, хворіли й вмирили» [1, с. 76–77].

Уродженець села *Великі Ком'яти* Іван Галамбіца розповідав: «У лютому 1944 року я був мобілізований на сільськогосподарські роботи в місто *Медвегедш*... Я працював ковалем. Кував коней і лагодив вози для фронту. Приблизно у серпні 1944 року... мене забрали і відправили в *Мукачево*, у табір. Там було близько 3000 ромів. Табір знаходився там, де зараз обласна дитяча лікарня. Весь табір був обгороджений колючим дротом, виставлені пости і собаки вартували його» [1, с. 36].

На території Великоберезнянського району. Тут знаходимо свідчення тодішнього жителя *Великого Березного* Івана Фонтоша: «Народився і жив у селі *Великий Березний*. Весною 1943 року, коли вже посадили картоплю, у село прийшли німецькі солдати і угорські жандарми. Батько був старостою ромського табору. Тому він змушений був заставляти ромів працювати... Всіх відносно працездатних людей відібрали... повезли до села *Люта*... Вивезли нас під ліс... Потім під дулом рушниць кожного ранку заганяли в ліс і вказували місця, де ми повинні були рити землю, будувати переходи, бункери» [6, с. 30].

На території Перечинського району. Ромська жителька села *Тур'я Пасіка* Варвара Фонтош згадувала: «Весною 1943 року у наше село увійшли німецькі солдати і угорські жандарми... Всіх жінок, навіть і тих, у кого були діти, у тому числі і мене, посадили на вози і вивезли у село *Волосянку*, а потім і в село *Люта*, де я і мама носили зрубані дерева з лісу. Чоловіки копали рови, робили бункери і дзоти» [1, с. 31].

Ромська жителька села *Заріччя* Марія Тирпак розповідала: «У 1943 році нас, молодих жінок і дівчат, відправили працювати на полях пана Попенгейма, які були неподалік міста *Сейкешфегервар*, у село *Мога*... Весь час були під наглядом жандармів, які знущалися і били нас» [1, с. 33].

Зі спогадів ромської жінки Олени Фонтош із села *Раково* відомо: «Весною 1942 року у село зайшли солдати і жандарми... Посадили нас у вантажні вагони і відвезли через Ужгород у села *Шомодьторнавици* і *Ференцпустош*... Жили ми у великому сараї, де було ще 50 молодих жінок... Годували погано» [1, с. 33].

На території Свалявського району. Зі свідчень ромки Явки Терпак з міста *Свалява*: «В часи окупації було дуже тяжким життя місцевого населення. А що вже казати про ромів. Табір з приходом угорських окупантів перетворився у гетто, де люди чекали або вивезення в Німеччину в концтабори, або повільної смерті» [1, с. 33].

Інший ромський житель *Сваляви* Ференц Онуц згадував про свою матір в роки війни: «Наша мама ходила по людях просити, та небагато їй давали: трохи картоплі та шмат мелайняника (так звався хліб з кукурудзяної муки)» [1, с. 32].

На території Хустського району. Ромська жителька м. *Хуст* Марія Луцак свідчила: «Восени 1943 року у табір зайшли німецькі солдати з угорськими жандармами... Брата й батька прилюдно повісили... 25 молодих жінок забрали з собою у німецькі казарми» [6, с. 34].

Відомий ромський казкар Юрій Митрович *із села Горінчово* згадував: «Працював у господарів *Довгого* (село в Іршавському районі – Авт.). У березні 1944 року... всіх працездатних молодих хлопців забрали з своїх домівок. Три дні ми перебували у пункті збору в місті *Матесалка*... Найздоровіших відібрали до роботи в Австрію у місто *Лінц*» [1, с. 70].

На території Рахівського району. Жителька м. *Рахів* Анна Гренджук говорить: «... У кінці березня 1943 року... батька забрали у каменоломню, де він разом з іншими чоловіками-ромом дробив камінь... Пізніше батька перевели в інше місце працювати, де за розповідями тих, хто повернувся, помер від тифу» [6, с. 34–35]. А. Гренджук також вказувала на випадки сексуального насилля (згвалтування) по відношенню до ромок з боку жандармів.

Подібні спогади наводить й інший ром з *Рахова* Ласло Рошташ: «... На початку літа 1943 року у наш табір приїхали солдати і жандарми. Від нас забрали корову і пару коней. Чоловіків, мого батька забрали у каменоломню, де його прикували на ланц (ланцюг), і він так відпрацював більше року... Кілька разів була побита і моя мама... Мого старшого брата, якому було 3 роки, солдат заколов штиком. Коли розпочався наступ руських, жінок (ромок і єврейок) посадили у сарай і підпалили, але вогонь був не дуже сильним, вони дуже кричали і руські солдати їх звільнили» [6, с. 35–36].

Жителька *селища Ясіня* Анна К. (прізвище не вказано – Авт.) згадувала: «... На початку літа 1943 року у табір зайшли жандарми... Мого батька і старшого брата забрали на роботи у лісі... Всіх, хто залишився вдома, змусили пришити на одяг зелені зірочки... Нас заставляли жити коло казарми, де ми прали одяг, форму солдатам, офіцерам. Вночі нас насилували» [6, с. 35].

Узагальнюючи наведені дані, можемо вказати такі населені пункти Закарпатської області, де відбувалися злочини проти ромського населення у 1939-1944 роках:

№	Район Закарпатської області (колишня система районування)	Населені пункти району
1	Ужгородський	Ужгород, Чоп, Сюрте, Холмок, Тарновці, Великі Геївці
2	Мукачівський	Мукачево, Баркасово, Страбичово
3	Берегівський	Берегово, Косонь, Вари
4	Виноградівський	Виноградово, Шаланки, Великі Ком'яти
5	Великобerezнянський	Великий Березний, Люта, Волосянка
6	Перечинський	Перечин, Заріччя, Раково, Тур'я Пасіка
7	Свалявський	Свалява
8	Хустський	Хуст, Горінчово
9	Рахівський	Рахово, Ясіня
10	Іршавський	Довге
11	Воловецький	Воловець

Слід зауважити, що наведений перелік населених пунктів Закарпатської області, де засвідчені факти насильницьких дій по відношенню до ромів, є неповним і потребує подальших наукових досліджень.

Джерела

1. Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2006. 146 с.
2. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган». *Голокост і сучасність*. 2007. № 2 (3). С. 71–82.
3. Державний архів Закарпатської області. Ф. 94. Оп. 5. Спр. 134: Дело о выселении с территории г. Ужгорода граждан цыганского происхождения (5 марта 1942 – 15 декабря 1943)
4. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941-1944 рр. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 114–123.
5. Мазурок І. О. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр.: Монографія. Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. 306 с.
6. Навроцька Є. М., Адам А. Є. Сповідь. Живі свідчать: Навчально-методичний посібник про Голокост (Параїмос) ромів Закарпаття для вчителів загальноосвітніх

навчальних закладів II–III ступенів. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2012. 80 с.

7. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 124–140.

8. Навроцька Є. В Ужгороді відбувся мітинг-реквієм, присвячений пам'яті жертв ромського Голокосту (ФОТО, ВІДЕО). *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattyua.net.ua/News/112975-V-Uzhhorodi-vidbuvsia-mitynh-rekviiem-prysviachenyi-pam%E2%80%99iati-zhertv-romskoho-Holokostu-FOTO-VIDEO>

9. Нестеренко В. Насильство. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Абрис, 2002. С. 408.

10. Офіцинський Р. Роми і примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років. *Ромологія: історія та сучасність: Матеріали Міжнародних наукових читань*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 76–82.

11. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 164–167.

12. Славик Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 156 с.

13. Nováková M. Cikánská škola v Užhorodu. Romano Džaniben. *Časopis Romistických studií*. № 3. 1995. S. 16–20.

14. Pharrajimos. *The Fate of the Roma During the Holocaust* / Edited by Janos Barsony and Agnes Daroczi. New York: The International Debate Education Association, 2008. 249 p.

IV. Вшанування пам'яті жертв Геноциду ромів в Ужгороді

У світі дата 2 серпня відзначається як Міжнародний день Голокосту ромів. Саме в ніч з 2 на 3 серпня у 1944 р. у концентраційному таборі Аушвіц-Біркенау був здійснений акт масового вбивства ромів, коли у газових камерах загинуло понад 4000 ромських в'язнів.

На жаль, Закарпаття у роки Другої світової війни також пережило геноцид, переслідування та насилля щодо єврейського та ромського народів. Впродовж періоду угорської та німецької окупації краю ромів обмежували у свободі пересування, примусово відправляли у трудові загани, над ними здійснювали насилля, вбивали. Ромів у багатьох містах та селах області також готували до масової депортації та фізичного знищення. Весною та літом 1944 року тільки об'єктивні причини врятували ромське населення від цієї жахливої долі.

Сьогодні залишилися в живих небагато з тих ромів, які пережили ті сумні події. Довгий час в Україні тема ромського геноциду залишалася не цікавою для суспільства. Тільки в останні роки зусиллями істориків, громадських діячів та міжнародних організацій ситуація змінилася – про злочини проти ромів стали відкрито говорити, досліджувати, фіксувати свідчення очевидців, знімати фільми, встановлювати меморіальні знаки.

У середу, 2 серпня 2023 року, в Ужгороді відбулася неординарна подія для міста – відкриття Меморіального знаку пам'яті жертв ромського Голокосту (Пораймосу).

Деякі факти про міні-скульптуру «Пораймос» (м. Ужгород):

Дата і час відкриття міні-скульптури – 2 серпня 2023 року, об 11 годині.

Автор ідеї та дизайну міні-скульптури – скульптор Роман Мурник (м. Ужгород).

Місце встановлення – дворик Ужгородської гімназії № 14 (більше відома як «ромська» школа) по вулиці Миколи Стражеска, буд. 12 (колишня вулиця Тимірязєва).

Ініціатива та виконання встановлення – Закарпатська обласна молодіжна громадська організація «Гідність» («Патів»), Голова правління – Віктор Човка.

Міні-скульптура також внесена у загальний реєстр міні-скульптур Ужгорода під № 56:

«З 2010 року і по сьогодні в Ужгороді, з ідей професора УжНУ Ф. Ф. Шандора, з'явилося понад 50 пам'ятників розміром із людську долоню скульпторів Михайла Колодка, Романа Мурника, Степана Руснака, Василя Криванича та інших. Більшість міні-скульптурок зосереджена в центральній частині міста, вздовж набережної, обабіч річки Уж. Кожна скульптура прямо або опосередковано стосується Ужгорода або Закарпаття, кожна з них є такими собі міні-портретами цікавих, достойних історичних постатей, персонажів чи міфічних героїв, що у тій чи іншій мірі мали, чи мають вплив. Для туристів було розроблено спеціальний маршрут «Міні-скульптури Ужгорода». На пошук і огляд всіх міні-скульптур з використанням путівника піде 3,5 години часу.

2 серпня, в Ужгороді, на подвір'ї Ужгородської гімназії № 14, (відома як «ромська» школа) відкрили Меморіальний знак пам'яті жертв ромського

Голокосту (Пораймосу). Міні-скульптура «Пораймос» у вигляді колеса з міні-скульптурою встановлений у день (2 серпня), який відзначається як Міжнародний день Голокосту ромів. Саме в ніч з 2 на 3 серпня у 1944 р. у концентраційному таборі Аушвіц-Біркенау був здійснений акт масового вбивства ромів, коли у камерах загинуло понад 4000 ромських в'язнів. Меморіальний знак встановлений за підтримки німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ)¹.

Місце встановлення Меморіального знаку у вигляді міні-скульптури також вибрано не випадково. Впродовж 40-х років ХХ століття ужгородських ромів з Мочару поступово обмежували у правах та свободі пересування. Зрештою, табір Мочара був огорожений колючим дротом та забором і став свого роду міні-гетто для ромів. Схожа доля спіткала і ромів з Радванки, яка в той час ще було окремим селом. Весною та літом 1944 року тільки об'єктивні причини врятували ромське населення Ужгорода та всього Закарпаття від жахливої долі масової депортації та знищення.

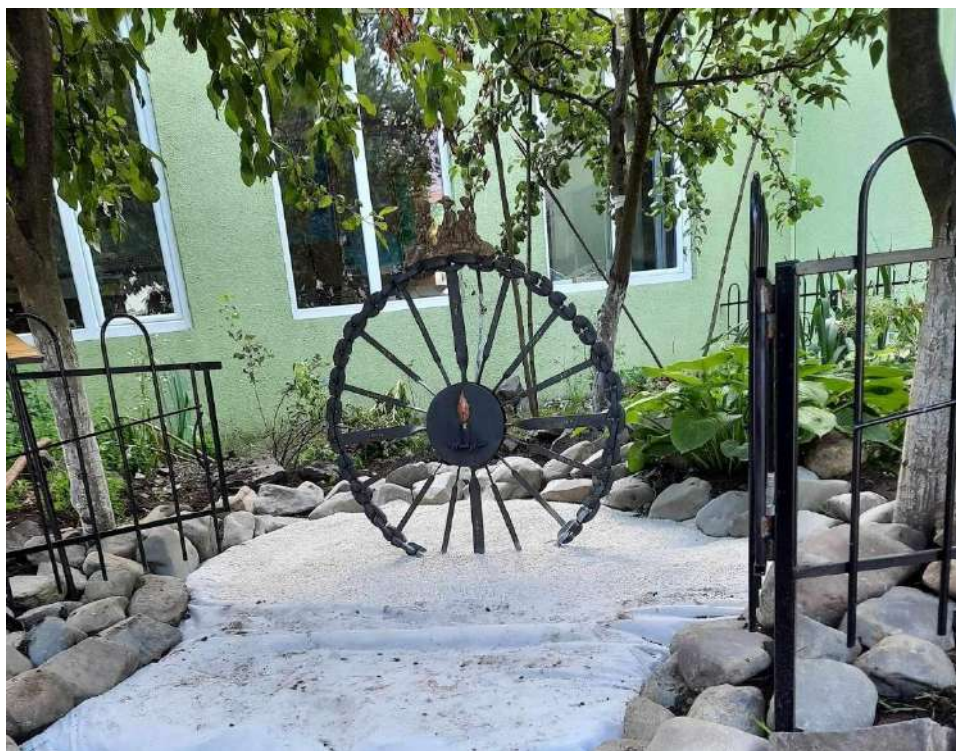
Меморіальний знак складається з кількох елементів. Перший елемент – це велике колесо, яке символізує свободу та постійний рух ромського народу. Колесо складається з шістнадцяти спиць, саме стільки їх має і ромський герб. На кожній спиці викарбувані прізвища ромських родин, які проживали на той час в Ужгороді та селі Радванка. Це такі родини як *Котлар, Мікула, Баджо, Гажі, Рошташ, Йонаш, Балог, Сурмай, Буко, Віраг, Тірпак, Гороль, Пап, Лацко, Адам, Токар, Човка та Горват*.

По центру колеса розташована свічка та колючий дріт як символи скорботи та примусового обмеження волі.

Другий елемент – це власне міні-скульптура, на якій у бронзі зображена ромська родина – це батько який грає на скрипці, мати та троє їхніх синів. З-поміж багатьох старих фото 1920-1930-х років ми зупинилися на одній з них, на якій зображена велика ромська родина. Адже сім'я та діти є найважливішими у ромській культурі й традиціях.

¹ Вікіпедія: Проект: Закарпатська область / Пам'ятники Закарпатської області. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Проект:Закарпатська_область/Пам%27ятники_Закарпатської_області#:~:text=

----- Роми Закарпаття між двома світовими війнами -----

Образ ромської родини взятий із архівної фотографії 1930-х років. Це – сім'я ромів, яка проживала на околицях Ужгорода. Фото було опубліковане у місцевому виданні *«Карпаторусськіє достіженія»* за 1930 рік випуску з таким підписом: *«Цигани в околицях Ужгорода»*:

Скульптурна міні-композиція в Ужгороді стала свого роду «місцем пам'яті» про трагічні події нашого минулого, адже масові злочини проти людей не мають права забуватися!

Човка Віктор Вікторович
Габрин Петро Володимирович

РОМИ ЗАКАРПАТТЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Ілюстроване видання

Формат 60x84/16. Папір офс. Times New Roman.

Друк офс. Ум.друк.арк 6,74.

Наклад 500 прим.

Видавництво «ФОП Сабов А.М.».

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220.

Тел./факс: (0312) 64-37-22.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4855 від 25.02.2015 р.

Друк: ФОП Сабов А.М., тел. 050-43-22-43